

JÓZEF ZAJDA

DOCHÓD NARODOWY, WARTOŚĆ DODANA I PRODUKCJA CZYSTA

Dochód narodowy powstaje jako wynik procesów produkcyjnych dokonywanych w jednostkach gospodarczych, stanowiących podstawowe ogniwa organizacji produkcji społecznej a działających jako zakłady produkcyjne i przedsiębiorstwa. Wynik tych procesów jest agregatem strumieni dóbr finalnych zarówno konsumpcyjnych, jak i inwestycyjnych, wytworzonych w ciągu roku¹. Jest to rzeczowe ujęcie dochodu narodowego, a mianowicie produkt społeczny. Rozróżniamy dwa pojęcia dochodu narodowego: brutto i netto oraz dwa pojęcia produktu społecznego: brutto i netto, zgodnie z równaniami:

$$\begin{aligned} \text{Dochód narodowy brutto} &= \text{Dochód narodowy (netto)} + \text{Amortyzacja} \\ \text{Produkt społeczny brutto} &= \text{Produkt społeczny (netto)} + \text{Zużycie środków pracy} \end{aligned}$$

Produkt społeczny stanowi agregat wartości nowo wytworzonej w jednostkach gospodarczych w danym okresie czasu. Wartość nowo wytworzona jest wartością dodaną przez pracę produkcyjną do odtworzonych a zużytych w procesie produkcji przedmiotów pracy². Wartość dodana, wyrażona w jednostkach pieniężnych, odpowiada nakładom pracy społecznej w ciągu roku. Wartości dodanej odpowiadają ekono-

¹ P. A. Samuelson, *Economics*, New York 1961, s. 214. Dobro końcowe jest to dobro końcowe z punktu widzenia gospodarki narodowej jako całości. Produkt finalny jest agregatem dóbr finalnych. Produkt finalny ma dwa znaczenia: węższe i szersze. Produkt finalny w szerszym znaczeniu zawiera dobra zastępujące zużyte w produkcji środki pracy (K. Łaski, *Zarys teorii reprodukcji socjalistycznej*, Warszawa 1965, s. 67 i 60; I. Y. Calvez, *Revenu National en U.R.S.S.*, Paris 1956, s. 120–121). Pojęcie dóbr końcowych jest wieloznaczne; związane jest ono ze stopniem integracji podstawowych komórek tworzenia dochodu narodowego. Dobra końcowe jako agregat wchodzący w skład produktu końcowego całej gospodarki narodowej są równe sumie produktów końcowych poszczególnych gałęzi i regionów gospodarczych, z wyłączeniem dóbr pośrednich, stanowiących przedmiot dostaw międzygałęziowych i międzyregionalnych (W. Dadaján, *Obliczanie wielkości planowanych na podstawie międzygałęziowego bilansu produkcji i podziału w okręgu ekonomicznym*, w: *Między gałęziowy bilans produkcji i podziału*, Warszawa 1963, s. 141).

² O. Lange, *Teoria reprodukcji i akumulacji*, Warszawa 1965, s. 23; L. R. Klein, *Wstęp do ekonometrii*, Warszawa 1965, s. 127. W terminologii zachodnioeuropejskiej pojęciu wartości dodanej odpowiadają terminy: *valeur ajoutée* i *value added*.

micznie równoważne dochody produkcji czystej. Wartość dodana i produkcja czysta są równoznacznymi pojęciami ekonomicznymi³. Produktowi społecznemu netto odpowiadają ekonomicznie równoważne dochody, których agregat stanowi dochód narodowy⁴.

Dwa rozważane pojęcia: wartości dodanej i produkcji czystej, są organicznie związane z pojęciami produktu społecznego netto i dochodu narodowego. Mają one doniosłe znaczenie dla oceny gospodarczej działalności przedsiębiorstw i dla mierzenia dochodu narodowego.

Wartość dodana i wartość nowo wytworzona, są pojęciami produkcyjnymi, chociaż abstrakcyjnymi. Wyrażenie pieniężne wartości dodanej zależy od systemu wartościowania wytworzonej produkcji towarowej i wartościowania kosztów tej produkcji. Wartościowanie to jest wyznaczone przez system cen występujących w sferze produkcji. Wartość dodana stanowi źródło produkcyjne, wyznaczające dochody produkcji czystej wytworzonej przez przedsiębiorstwa.

Produkcja czysta jest pojęciem dochodowym. Składniki produkcji czystej są wartościowane częściowo w sposób zależny od wartościowania produktu towarowego przy pomocy systemu cen, częściowo zaś są wartościowane na podstawie kryteriów odrębnych od systemu cen towarów i usług produkcyjnych, a mianowicie przez społecznie uznany i stosowany system wynagrodzenia za pracę i określania skali i wielkości dochodów indywidualnych wytwórców.

Produkcja czysta jest najdokładniejszą miarą nakładów pracy żywej i miarą wartości końcowych dóbr i usług produkcyjnych tworzonych przez procesy produkcyjne, charakteryzuje udział jednostki gospodarczej (przedsiębiorstwa, zespołu przedsiębiorstw) oraz udział gałęzi i działów gospodarki narodowej w produkcji materialnej społeczeństwa i określa wkład różnych szczebli i ośrodków gospodarczych w tworzeniu produktu społecznego netto jako całości. Wyraża wielkość wydatkowanej w danym okresie czasu społecznej pracy produkcyjnej. Wyznacza realny dochód społeczeństwa i określa jego stopę życiową.

Produkcja czysta obejmuje dochody powstające w toku procesów wytwarzania. Są to dochody pierwotne albo podstawowe pracowników sfery produkcji materialnej i przedsiębiorstw. Narzuty związane z wynagrodzeniem za pracę stanowią dochód pierwotny, gdyż powiększają w sposób pośredni wynagrodzenie za pracę pracowników sfery produkcji materialnej. Pierwszy element produkcji czystej: wynagrodzenie za pracę i dochody indywidualnych wytwórców, jest wyznaczony w sposób niezależny od działalności gospodarczej jednostek wytwarzających dochód narodowy, ma charakter wielkości parametrycznej. Drugi podstawowy element produkcji czystej, wyznaczający akumulację pieniężną i pie-

³ K. Łaski, op. cit., s. 61.

⁴ J. R. Hicks, *The Social Framework*, Oxford 1948, s. 108.

nieżny wyraz wartości produktu dodatkowego, jest określony przez dochód przedsiębiorstwa. Dochód ten ma charakter różnicowy. Jest to pozostałość określana przez różnicę pomiędzy wartością dodaną a kosztami osobowymi procesu produkcyjnego.

Rachunkowe ujęcie struktury dochodów pierwotnych w obrębie podstawowej komórki tworzenia dochodu narodowego przedstawia zestawienie oparte na liczbach umownych.

Rachunek syntetyczny produkcji materialnej

I. Zużycie bieżące dóbr pośrednich i usług produkcyjnych	80	I. Realizacja dóbr i usług produkcyjnych	100
II. Inne koszty materialne	3	II. Wyroby na użytek wewnętrzny	10
III. Amortyzacja	6	III. Różnica remanentów produkcji w toku	4
IV. Produkcja czysta	31	IV. Różnica remanentów zapasów materiałowych	6
1. Wynagrodzenie za pracę	20		
2. Akumulacja pieniężna	11		
a) narzuty na wynagrodzenie za pracę	3		
b) odsetki zapłacone	1		
c) zysk zatrzymany	2		
d) zysk odprowadzony	5		
	Razem 120		Razem 120

Produkcja czysta jest kategorią ekonomiczną trudno wymiarną. Trudności mierzenia produkcji czystej są wielorakie⁵. Usunięcie tych trudności jest uzależnione od uporządkowania systemu cen, co z kolei jest uwarunkowane przez prawidłowe ustalenie mechanizmu rozrzutu akumulacji. Praktyczne stosowanie produkcji czystej jako kategorii ekonomicznej i miernika ocen gospodarowania jest wskutek tego w znacznym stopniu uzależnione od przebudowy systemu finansowego gospodarki narodowej, a w szczególności od usprawnienia i udoskonalenia form upływniania wartości produktu dla społeczeństwa.

Nie tylko pojęcie dochodowe produkcji czystej jest trudno wymierne, ale tak samo i pojęcie produkcyjne wartości dodanej. Pojęcie wartości dodanej jako nowo wytworzonej w przedsiębiorstwie wartości dóbr materialnych nie jest bowiem jednoznaczne. Wyjaśni to następujące rozumowanie.

⁵ Wytyczne dotyczące wyboru mierników produkcji przedsiębiorstwa oraz zasad obliczania jej dynamiki, Rozdział A3 — Produkcja czysta, Załącznik nr 2 do uchwały nr 486 Rady Ministrów z dnia 14 XII 1959 r. (M. P. nr 10/1960, poz. 44). J. Iszkowski, S. Róg, *Koncepcje mierników produkcji przemysłowej*, Gospodarka Planowa 1963, nr 4, s. 3. Por. również Ch Prou, *Méthodes de la comptabilité nationale française*, Paris 1957, s. 83; L. Zienkowski, *Jak oblicza się dochód narodowy*, Warszawa 1959, s. 32; J. Kwejt, *Analiza ekonomiczna w zarządzaniu przemysłem*, Warszawa 1965, s. 79—80.

Właściwość ekonomiczna procesu produkcyjnego polega na tym, że prowadzi on nie tylko do wytworzenia wartości dodanej odpowiadającej produkcji czystej, ale także do wytworzenia dodatkowej produkcji, odpowiadającej spowodowanemu przez procesy techniczne częściowemu zużyciu środków trwałych. Wartość nowo wytworzona zawiera również składnik odpowiadający temu zużyciu. Jest to rozszerzone pojęcie wartości dodanej, większej od produkcji czystej. Wartość dodana występuje więc w dwojakim ujęciu: jako wartość netto odpowiadająca produkcji czystej (netto) oraz jako wartość dodana brutto, obejmująca łącznie produkcję czystą i składnik amortyzacji (produkcja czysta brutto). Te powiązania mogą być ujęte jako równania:

$$\begin{aligned} \text{Wartość dodana brutto} - \text{Zużycie środków trwałych} &= \text{Wartość dodana netto} \\ \text{Produkcja czysta brutto} - \text{Amortyzacja} &= \text{Produkcja czysta netto} \\ \text{Wartość dodana brutto} &= \text{Produkcja czysta brutto} \end{aligned}$$

W tych równaniach występuje szczególna właściwość składników „zużycie środków trwałych” i „amortyzacja”. Są to wielkości, które z założenia są równe wartościowo, ale tylko w długich okresach czasu, mierzonych trwałością narzędzi pracy. Rachunkowe ujęcie tej równości sprawia wiele trudności. Zużycie środków trwałych, odmiennie niż zużycie środków obrotowych i materiałów i surowców, nie jest wielkością jednoznaczną, gdyż na wielkość tego zużycia wpływają nie tylko właściwości techniczne środków trwałych, ale także wypływające z założeń ekonomicznych decyzje, wyznaczające okresy eksploatacji środków trwałych.

Wielkość zużycia środków trwałych jest uzależniona od technicznych właściwości aparatu produkcyjnego i technologicznych właściwości procesu produkcyjnego, co utrudnia rachunkowe ujęcie odpisów amortyzacyjnych, odpowiednio do faktycznego zużycia środków podlegających amortyzacji. Nieprawidłowe ujęcie kalkulacyjne amortyzacji wpływa również z niedokładnego i nieprecyzyjnego oszacowania środków trwałych. Wskutek tych nieprawidłowości rachunkowo ujęta produkcja czysta (netto) może być większa niż wartość dodana (netto), utworzona w procesie produkcyjnym. Wyznaczony w ten sposób przez agregację produkcji czystej dochód narodowy jako wielkość statystyczna może przewyższać wielkość agregatu wartości dodanej (netto), stanowiącej wyraz produkcyjny i rzeczowy dochodu narodowego⁶.

Rozważania powyższe doprowadzają do wniosku, że produkcja czysta jako pojęcie dochodowe może w danym okresie gospodarczym przewyższać wielkość wartości dodanej. Powstają dochody, które nie mają

⁶ Proporcje produkcji czystej formowanej przez poszczególne działy gospodarki narodowej nie odpowiadają proporcjom wytworzonej przez te działy wartości dodanej. Zniekształcenia tych proporcji są spowodowane przez istniejący system cen realizacji (sprzedaży) produktów (Rocznik Statystyczny 1965, s. 69).

pokrycia w źródle tych dochodów, tj. wartości dodanej jako kategorii produkcyjnej. Charakteryzuje to postępowanie zestawienie.

Nieprawidłowe powiązanie wartości dodanej i produkcji czystej

Wartość dodana brutto		(Produkcja czysta brutto	
Wartość dodana netto	95	Produkcja czysta netto	97
Odpowiednik zużycia środków trwałych	5	Amortyzacji	3
Razem	100	Razem	100

W powyższym wzorze rachunkowym amortyzacja nie została ustawiona odpowiednio do faktycznego zużycia środków trwałych. Wpływa to na rachunkowe podwyższenie produkcji czystej netto a więc i dochodu narodowego. Dochód narodowy zostaje w ten sposób tworzony — w pewnym stopniu — z uszczupleniem substancji majątku narodowego. Powstaje więc zjawisko pełzającej, ukrytej dekapitalizacji, co prowadzi do reprodukcji zwężonej. Uszczuplenie to jest spowodowane nieprawidłową, zaniżoną amortyzacją, wpływającą również z niskich oszacowań majątku trwałego.

Zjawisko ukrytej dekapitalizacji może być spowodowane nie tylko nieprawidłową metodą amortyzacji, ale także może być przejawem świadomej polityki inwestycyjnej. Polityka ta polega na tym, że kosztem zużycia starego majątku narodowego tworzy się nowy aparat produkcyjny. Założeniem ekonomicznym tego postępowania jest rozumowanie, że kompleksowa wydajność nowych mocy produkcyjnych, tworzonych jako nowe przedsiębiorstwa i branże, a stanowiących nowy dział pracy społecznej jest tak wysoka, że doprowadza do wydatnego wzrostu unowocześnionego majątku i dochodu narodowego, uzupełniając w sposób istotny, a nawet przewyższając zużyta substancję starego majątku.

Postępowanie to może być scharakteryzowane przy pomocy wzorów.

Wzór klasyczny

Wartość początkowa majątku trwałego	100	Fundusz własny Umorzenie	60 40
Razem	100	Razem	100

Przyjmujemy, że wydajność pracy osiągnąca przy pomocy majątku trwałego netto 60 jednostek umożliwia wytworzenie produkcji czystej 15 jednostek, tzn. że współczynnik kapitałochłonności tej produkcji wynosi 4, a efektywność ekonomiczna majątku prawidłowo amortyzowanego wynosi 25%⁷.

⁷ Przyjmujemy jako równoznaczne trzy pojęcia: a) wydajność pracy osiągnąca przy pomocy majątku trwałego; b) efektywność ekonomiczna majątku trwałego; c) wydajność pracy uprzedmiotowionej. Odmiennym pojęciem jest rentowność (zyskowność) wyrażająca relacje akumulacji albo zysku do podstawy odniesienia: obroty, majątek.

Odmienne postępowanie, polegające na przeznaczeniu amortyzacji na tworzenie nowych mocy produkcyjnych, a nie na ich renowację, charakteryzuje nowy wzór.

Wzór rozwojowy

Wartość początkowa majątku trwałego	100	Fundusz własny	60
Nowe moce produkcyjne	40	Umorzenie	40
		Dekapitalizacja starego majątku	40
Razem	140	Razem	140

Przyjmujemy, że wydajność pracy osiągnąca przy pomocy majątku trwałego zdekapitalizowanego, nie podlegającego renowacji, ulega wydatnemu pomniejszeniu, sprawiając, że następuje wzrost współczynnika kapitałochłonności majątku brutto do 8. Produkcja czysta wytworzona wyniesie wtedy okrągło 12 jednostek, a efektywność tego majątku brutto wyniesie 12%. Wzór rozwojowy zakłada jednak, że wartość umorzenia przeznaczona będzie — zamiast na renowację — na budowę nowych mocy produkcyjnych, umożliwiających osiągnięcie współczynnika kapitałochłonności 3, a efektywności ekonomicznej — 33%. Rachunek ekonomiczny wzoru rozwojowego wykazuje następujący wynik:

Produkcja czysta uzależniona od majątku zdekapitalizowanego	12
Produkcja czysta uzależniona od przyrostu majątku	13
Łączna produkcja czysta	25

W stosunku do wzoru klasycznego występuje nadwyżka produkcji czystej, wynosząca 10 jednostek, tzn. że nie została jeszcze przekroczona bariera dekapitalizacji. Przekroczenie tej bariery następuje wtedy, gdy łączna produkcja czysta wzoru rozwojowego jest mniejsza od produkcji czystej wzoru klasycznego. Przez barierę dekapitalizacji w zakresie majątku trwałego rozumiemy granicę opłacalności, osiąganą przez przeznaczanie części funduszu amortyzacyjnego na budownictwo nowych mocy produkcyjnych zamiast na renowację starej bazy technicznej⁸. Wskaźnikiem opłacalności jest w tym przypadku stosunek produkcji czystej do wartości majątku trwałego, co wyznacza efektywność ekonomiczną tego majątku, albo odwrotność tego stosunku, co wyznacza współczynnik kapitałochłonności.

Postępowanie powyższe — zobrazowane wzorem rozwojowym — znajduje uzasadnienie w rachunku makroekonomicznym systemu gospo-

⁸ Na wyznaczanie granicy opłacalności funkcjonującego majątku trwałego wiera również wpływ zużycie ekonomiczne tego majątku. Zużycie ekonomiczne sprawia, że w postępowych systemach gospodarczych wprowadzane są do aparatu produkcyjnego nowe, bardziej doskonałe maszyny i urządzenia o niższych kosztach eksploatacji, zamiast dawnych, jeszcze fizycznie nie zużytych, ale już stonkowo mniej wydajnych.

darczego, przechodzącego przez proces uprzemysłowienia metodami ekstensywnymi i będącego pod wpływem rynku producenta⁹. Postępowanie to może mieć tylko charakter przejściowy, odpowiadający temu etapowi rozwoju gospodarczego, w którym następuje rewolucyjna budowa aparatu produkcji społecznej. Stosowane długofalowe postępowanie to hamuje modernizację już zbudowanego aparatu produkcyjnego, powoduje wzrost kosztów własnych produkcji i dezorganizację systemu cen. Na wyższym poziomie rozwoju gospodarczego, osiąganego w znacznie większym stopniu metodami intensywnymi i w warunkach rynku odbiorcy, rachunek makroekonomiczny tego postępowania przestaje być korzystny, gdyż pogłębiająca się dekapitalizacja majątku przedsiębiorstw, niedostatecznie odnawianego, obniża jego efektywność¹⁰.

Przekroczenie bariery dekapitalizacyjnej obniża formację produkcji czystej. Postępowanie to zniekształca przy tym rachunek kosztów własnych przedsiębiorstw i kosztów jednostkowych wyrobów, co zaciemnia i utrudnia mierzalność nakładów pracy społecznej. Ocena obniżania jednostkowych kosztów produkcji i stosowania postępu technicznego nie jest w tych warunkach precyzyjna i dokładna¹¹.

Płynność statystyczna wartości dodanej (netto) i produkcji czystej (netto) sprawia, że ujęcie brutto tych wielkości oraz ich agregatów, tj. produktu społecznego brutto i dochodu narodowego brutto, stanowi kategorie ekonomiczne bardziej przydatne jako narzędzie analizy ekonomicznej niż ujęcie netto¹².

Wartość dodana brutto ma szczególne znaczenie jako kategoria ekonomiczna procesu produkcyjnego. Stanowi nakład pierwotny, czyli źródło pokrycia dochodu uczestników produkcji (koszty osobowe, amortyzacja i zysk)¹³. Wartość dodana brutto nie może być ujęta w sposób konkretny

⁹ Patrz *Das Finanzsystem der DDR*, Berlin 1961, s. 281.

¹⁰ Przewaga metod intensywnych nad ekstensywnymi oznacza, że zwiększanie rozmiarów fizycznych dochodu narodowego jako produktu końcowego procesów gospodarczych odbywa się przede wszystkim kosztem zwiększenia wydajności pracy, a w mniejszym stopniu kosztem zwiększenia liczebności pracowników (W. Niemczyń, *Metody i modele ekonomiczno-matematyczne*, Warszawa 1964, s. 340).

¹¹ Por. W. Holtzman, *Problemy amortyzacji w przemyśle*, Warszawa 1961, s. 172—174.

¹² Por. *Produkt narodowy i poziom cen*, Warszawa 1965, s. 37; J. Kwejt, op. cit., Warszawa 1966, s. S3. Porównawcza statystyka międzynarodowa operuje pojęciem dochodu narodowego brutto z uwagi na trudności obliczania amortyzacji. W związku z tym — w zakresie inwestycji — statystyka ta stosuje pojęcie inwestycji brutto, w czym zawarty jest składnik inwestycji odtworzeniowych, odpowiadających odnowie środków trwałych.

¹³ Por. R. G. D. Allen, *Ekonomia matematyczna*, Warszawa 1961, s. 377. Pojęciem odmiennym od nakładów pierwotnych niezbędnych dla przetwarzania przedmiotów pracy jest pojęcie kosztów przerobu tych przedmiotów. W skład kosztów przerobu nie wchodzi akumulacja, a natomiast wchodzi amortyzacja i inne koszty pośrednie oraz koszty robocizny bezpośredniej.

jako łączny zbiór określonych wyrobów, nie może być wyodrębniona jako fizyczna część końcowego produktu przemysłowego i wydzielona z produkcji towarowej. Następnie nie wszystkim zużytym przez proces produkcyjny trwałym środkiem produkcji odpowiada nowo wytworzona wartość tych środków. Środki trwale zużywają się w procesie produkcji stopniowo. Charakterystyczna właściwość tego zużycia to nie tylko jego stopniowość, ale również to, że w krótkich okresach czasu nie jest konieczne natychmiastowe odtworzenie zużytych środków. Nie jest również konieczne natychmiastowe pełne odtworzenie zużytych środków trwałych.

Powyżej scharakteryzowana szczególna właściwość ekonomiczna wartości dodanej brutto sprawia, że składnik amortyzacyjny społecznych kosztów produkcji stanowi elastyczny element finansowania reprodukcji. Służy mianowicie nie tylko reprodukcji prostej, ale także reprodukcji rozszerzonej, w przypadkach gdy tworzony fundusz, amortyzacyjny jest wyższy od potrzeb odnowy zużytych środków trwałych¹⁴.

Pojęcie produkcji czystej jest związane nie tylko z mierzeniem efektywności procesów gospodarczych, ale także z pierwotnym podziałem dochodu narodowego. Podziałem wstępnym albo pierwotnym dochodu narodowego jest podział produkcji czystej na produkt dla wytwórców i produkt dla społeczeństwa. Podział ten jest uwarunkowany przez strukturę dochodów pierwotnych przypadających uczestnikom procesu produkcyjnego¹⁵. Jest to podział dochodu narodowego pomiędzy pracowników sfery produkcji materialnej i społeczeństwo¹⁶.

Pierwotny podział przeprowadzany jest przez przedsiębiorstwa. Podział ten przechodzi przez dwie fazy. Pierwsza faza występuje w toku powstawania strumienia kosztów osobowych, mających dochodową formę wynagrodzenia za pracę. W tej fazie tworzone są dochody pierwotne producentów. Druga faza powstaje ex post w toku upływniania wytworzonej produkcji towarowej i w toku wyodrębniania się zysku produkcyjnego jako różnicy pomiędzy ceną sprzedaży a kosztami wytworzenia produkcji. W tej drugiej fazie powstaje dochód pierwotny przedsiębiorstwa. Ten dochód pierwotny ulega dalszemu podziałowi pomiędzy państwo, przedsiębiorstwo i załogę.

Pierwotny podział obejmuje nie tylko dochody produkcji czystej, ale także fundusz amortyzacyjny. W toku podziału wartości dodanej brutto

¹⁴ Patrz. S. Smoliński, *Gospodarka środkami pracy w przemyśle*, Warszawa 1964, s. 89—90.

¹⁵ L. Zienkowski, *Dochód narodowy Polski 1937—1960*, Warszawa 1963, s. 37; J. Wierzbicki, *Zagadnienia akumulacji pieniężnej w gospodarce socjalistycznej*, Warszawa 1964, s. 75.

¹⁶ T. Kierczyński, *Pierwotny i wtórny podział dochodu narodowego*, *Ekonomista* 1959, nr 4—5, s. 922—923.

wyodrębniona zostaje wartość produktu niezbędnego dla odnowy i konserwacji zużytych w procesie produkcji środków pracy. Jako element dochodowy tego wyodrębnienia powstaje właśnie fundusz amortyzacyjny.

Dochody pierwotne ulegają dalszej redystrybucji i stąd powstaje podział wtórny albo ostateczny dochodu narodowego. Dochody wtórne są dochodami powstałymi w toku podziału dochodu narodowego.

Podział ostateczny dochodu narodowego przeprowadzany jest w zakresie dochodów już wytworzonych i sformowanych. Celem podziału ostatecznego jest ustalenie dochodów realnych i ich zharmonizowanie z rzeczowym podziałem produktu społecznego. Podział dochodu narodowego jest wtedy ostateczny i prawidłowy, gdy strukturze dochodów, a mianowicie dochodów ludności i akumulacji przeznaczonych na inwestycje i przyrost zapasów odpowiada struktura rzeczowa produktu społecznego, wyznaczająca strukturę podaży dóbr, reprezentowanych przez rynkową masę dóbr spożycia i przez finalne dobra produkcyjne.

*

Wartość dodana i produkcja czysta są pojęciami związanymi z działalnością podstawowych ośrodków tworzenia dochodu narodowego, a mianowicie zakładów, przedsiębiorstw i ich ugrupowań oraz gałęzi i działów gospodarczych. Pojęcia te wyznaczają elementy dochodu narodowego i produktu społecznego netto. Agregowanie wartości dodanej i produkcji czystej wyznacza wkłady do dochodu narodowego poszczególnych szczebli gospodarki narodowej, ale nie wyznacza jeszcze całości produkcji społecznej, która jest określona również przez produkt globalny brutto i produkt społeczny netto.

W rozważaniach na temat dochodu narodowego należy zwrócić szczególną uwagę na wieloznaczność tego pojęcia¹⁷. Wieloznaczność ta przejawia się w szczególności przy rozróżnianiu trzech sfer występowania agregatów, określających dochód narodowy i pojęcia z nim związane, w sferze produkcyjnej powstają rzeczowe pojęcia agregatów związanych z dochodem narodowym, a mianowicie: społeczny produkt globalny brutto, produkt społeczny brutto i produkt społeczny netto. W sferze podziałowej występuje pojęcie dochodowe dochodu narodowego już wytworzonego. W sferze zużycia występuje wykorzystywanie dochodu narodowego, określonego przez wartość produktów finalnych.

Odmierna jest struktura trzech różnych rodzajów agregatów, związanych z pojęciami dochodu narodowego. Dochód narodowy sfery produkcyjnej, a więc produkt społeczny netto obejmuje agregat wartości dodanej różnych przedsiębiorstw, gałęzi i działów gospodarczych. Dochód narodowy sfery dochodowej obejmuje dochody produkcji czystej, pow-

¹⁷ P. Studenski, *The Income of Nations*, cz. 2; *Theory and Methodology*, New York 1961, s. 12; R. Barre, *Economie politique*, t. I, Paris 1959, s. 241—242.

stałe w toku pierwotnego podziału dochodu, i dochody wtórne, uzupełniające ten pierwotny podział. Dochód narodowy sfery zużycia obejmuje produkt społeczny netto z podziałem na fundusz spożycia i fundusz akumulacji oraz na trzy grupy dóbr finalnych: konsumpcyjne, inwestycyjne oraz dobra finalne przyrostu zapasów i rezerw materialnych.

Na szczeblu gospodarki narodowej jako całości występuje łączny agregat produkcyjny, stanowiący globalny produkt społeczny brutto, globalną produkcję towarową, zestawioną statystyczną metodą zakładową. Globalny produkt społeczny brutto jest odpowiednikiem społecznych kosztów produkcji jako całości, reprezentuje on całość nakładów pracy społecznej dokonanych w danym okresie czasu, zarówno nakładów materialnych, krystalizujących uprzedmiotowioną pracę przeszłą, jak i nakładów pracy bieżącej. Dochód narodowy jest właśnie składnikiem wartościowym produkcji globalnej i stanowi agregat dóbr finalnych najwyższego, makroekonomicznego szczebla gospodarowania.

Globalny produkt społeczny brutto wyznacza globalną produkcję towarową, produkcję zakończoną, ale nie końcową. Odpowiada on strumieniowi dóbr wytworzonych w danym okresie gospodarowania we wszystkich fazach społecznego procesu produkcyjnego. Globalny produkt społeczny brutto zawiera elementy podwójnego liczenia¹⁸. Produkt ten odzwierciedla wszystkie dokonane nakłady pracy społecznej. Nie jest on zasobem dóbr, ale stanowi strumień dóbr użytkowych, realizowanych na zewnątrz danego ośrodka produkcji społecznej¹⁹. Stanowi on rezultat działalności ekonomicznej, której istotą jest w znacznej mierze wytwarzanie dóbr niezbędnych dla przyszłej produkcji, dóbr pośrednich²⁰.

Globalny produkt społeczny zawiera — z istoty swojej struktury — dwojakiego rodzaju elementy produkcyjne: produkt pośredni i produkt finalny jako produkt końcowy gospodarki narodowej. Produkt pośredni stanowi ten element produkcji, który jest ponownie zużywany w procesach produkcyjnych, jest zużywany produkcyjnie; produkt finalny stanowi natomiast element dochodu narodowego. Produktowi pośredniemu odpowiadają dobra pośrednie, produktowi finalnemu — dobra ostateczne albo finalne. Te dwa rodzaje dóbr mają odmienną charakterystykę ekonomiczną i funkcjonalną.

Dobra pośrednie posiadają formę materialną przedmiotów pracy, przenoszą one całą swoją wartość na wyrób gotowy. Dobra te odpowiadają wartości przeniesionej z ubiegłych okresów gospodarczych. Dobra pośrednie nie tworzą elementów dochodu narodowego, elementy te są tworzone przez dobra końcowe gospodarki narodowej. Dobra końcowe

¹⁸ M. Kalecki, *Zarys teorii wzrostu gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1963, s. 9.

¹⁹ O. Lange, *Teoria reprodukcji i akumulacji*, Warszawa 1961, s. 21.

²⁰ E. D. Domar, *Szkice z teorii wzrostu gospodarczego*, Warszawa 1962, s. 67.

gospodarki narodowej — jako agregat finalny — składają się z dóbr konsumpcyjnych i dóbr produkcyjnych, odpowiadających łącznie wartości dodanej, nowo wytworzonej, przez bieżącą pracę dokonaną w danym okresie gospodarczym. Dobra konsumpcyjne przeznaczone są na bieżące spożycie przez ludność, a finalne dobra produkcyjne powiększają zasoby majątku narodowego.

Powiązania pomiędzy różnymi pojęciami związanymi z dochodem narodowym i globalnym produktem społecznym brutto charakteryzują następujące równania (bez powiązań z wymianą handlową zagraniczną):

Sfera produkcji

1. Społeczny produkt globalny brutto = Produkt społeczny netto + Produkt odtworzony zużytych w produkcji środków produkcji
2. Społeczny produkt globalny — Społeczne koszty produkcji
3. Produkt społeczny netto = Agregat wartości dodanej netto jednostek gospodarczych
4. Wartość dodana (netto) = Społeczny produkt globalny brutto — Koszty materialne
5. Koszty materialne = Agregat produktów (dóbr) pośrednich zużytych w procesie produkcji
6. Agregat produktów (dóbr) pośrednich zużytych w procesie produkcji = Reprodukacja środków trwałych + Reprodukacja środków obrotowych
7. Produkt społeczny netto = Produkt społeczny brutto — Reprodukacja środków trwałych
8. Wartość dodana (brutto) = Wartość dodana (netto) + Reprodukacja środków trwałych
9. Produkt społeczny brutto — Agregat wartości dodanej brutto jednostek gospodarczych²¹
10. Produkt społeczny brutto == Produkcja przemysłowa netto

Sfera dochodowa

11. Produkt społeczny netto = Dochód narodowy netto
12. Produkt społeczny brutto = Dochód narodowy brutto
13. Dochód narodowy brutto = Dochód narodowy (netto) + Amortyzacja
14. Wartość dodana == Produkcja czysta
15. Dochód narodowy (netto) = Agregat produkcji czystej jednostek gospodarczych
16. Produkcja czysta = Wynagrodzenie za pracę + Dochody indywidualnych wytwórców + Narzuty związane z wynagrodzeniem za pracę + Dochód przedsiębiorstw (zysk i inne składniki wartości produktu dla społeczeństwa)
17. Produkt dla społeczeństwa = Wartość produktu dodatkowego²²

Sfera zużycia

18. Dochód narodowy (netto) = Fundusz konsumpcyjny + Fundusz akumulacyjny
19. Produkt społeczny netto = Dobra finalne konsumpcyjne + Dobra finalne inwestycyjne + Dobra finalne przyrostu zapasów i rezerw
20. Produkt społeczny netto = Produkt finalny.

²¹ Agregat wartości dodanej brutto jest równoważny ekonomicznie pojęciu produktu finalnego w znaczeniu szerszym (patrz przypis 1).

²² O. Lange, *Pisma ekonomiczne i społeczne 1930—1960*, s. 332.

Społeczny produkt globalny brutto charakteryzuje obroty gospodarcze w danym okresie gospodarowania oraz społeczne koszty produkcji. Ze społecznego produktu globalnego brutto wyłaniają się pojęcia wartościowe, związane z dochodem narodowym i produktem społecznym netto. Strukturę społecznego produktu globalnego brutto można przedstawić w trzech ujęciach: kosztowym, produkcyjnym i funduszowym. Strukturę tę dla lat 1960 i 1964 charakteryzuje następujący model rachunkowy²³:

Społeczny produkt globalny brutto w latach 1960 i 1964 w miliardach złotych

Ujęcie kosztowe	1960		1964		Ujęcie produkcyjne	1960		1964		Ujęcie funduszowe	1960		1964	
	1960	1964	1960	1964		1960	1964	1960	1964		1960	1964	1960	1964
Koszty materiałowe	516	728	Dobra pośrednie	554	784	Reprodukcja środków ²⁴ obrotowych	516	728						
Zużycie środków trwałych	38	56	Dobra finalne w tym: dobra spożywcze	376	497	Fundusz amortyzacyjny	38	56						
Koszty osobowe i niematerialne	266	333	dobra inwestycyjne	286	377	Fundusz spożycia	285	365						
Podatki, saldo różnic budżetowych i saldo zysków	110	164	przyrost środków obrotowych i rezerw	63	84	Fundusz akumulacji produkcyjnej ²⁵	90	120						
				27	36	Pozycje wyrównawcze	1	12						
Razem	930	1281	Razem	930	1281	Razem	930	1281						

²³ Rocznik Statystyczny 1965, s. 71, 73, 74.

²⁴ Reprodukacja środków obrotowych jest cyklicznym pojęciem obrotowym, jest upłynnianym strumieniem kosztów. Reprodukacji tej odpowiadają stany zasobów środków obrotowych.

Dla przemysłu i obrotu towarowego stany te, a w szczególności stany materiałów produkcji nie zakończonej i wyrobów gotowych przedstawiają, się jak następuje (w mld zł):

Data	Przemysł	Obrót towarowy	Razem
31 XII 1960 r.	95	80	175
31 XII 1964 r.	140	116	256

Rocznik Statystyczny 1965. s. 506.

²⁵ Akumulacja produkcyjna zawiera finalne dobra inwestycyjne oraz przyrost środków obrotowych (M. Kalecki, op. cit., s. 12; Rocznik Statystyczny 1965, s. 69).

Struktura społecznego produktu globalnego brutto wyznacza sześć wskaźników, charakteryzujących społeczną efektywność gospodarowania, a mianowicie: a) stosunek nakładów pracy społecznej, mierzonych wartością dodaną brutto, niezbędnych dla przetworzenia surowców i materiałów jako przedmiotów pracy, do wartości tych surowców i materiałów, b) stosunek kosztów osobowych i amortyzacji łącznie do wartości surowców i materiałów; c) udział dochodu narodowego w wartości społecznego produktu globalnego brutto; d) stosunek wartości społecznego produktu brutto do dochodu narodowego; e) stosunek procentowy akumulacji produkcyjnej do społecznych kosztów produkcji pomniejszonych o tę akumulację; f) stosunek reprodukcji środków obrotowych do społecznych kosztów produkcji.

Według podanego modelu rachunkowego za lata 1960 i 1964 powyższe wskaźniki przedstawiają się dla Polski jak następuje:

Lata	a	b	c	d	e	f
1960	0,80	0,59	0,40	2,5	10,7	0,55
1964	0,76	0,54	0,39	2,6	10,4	0,57

Pierwsze dwa wskaźniki charakteryzują stopień uszlachetniania surowców i materiałów przez pracę człowieka, a więc charakteryzują sprawność przetwarzania przedmiotów pracy przez aparat produkcyjny gospodarki narodowej w skali makroekonomicznej²⁶. Trzeci wskaźnik określa udział produkcji czystej w jednostce społecznego produktu globalnego — jest to dochodowość produktu społecznego. Czwarty wskaźnik wyznacza wydajność pracy żywej²⁷. Piąty wskaźnik określa społeczną rentowność obrotową, a szósty — wyznacza miarę średniego obrotu zapasami.

W ciągu okresu 1960—1964 wskaźniki te były względnie ustabilizowane, z tym, że dwa pierwsze mogą wskazywać na pewne obniżenie stopnia uszlachetnienia surowców i materiałów, a wskaźnik szósty — na pewne wydłużenie cyklu obrotowego.

*

Dla analizy dochodu narodowego doniosłe znaczenie mają metody szacowania tego dochodu w trzech sferach jego występowania, a w szczególności metoda oszacowania produktu społecznego netto. Metoda oszacowania tego produktu wpływa decydująco na oszacowanie innych agre-

²⁶ W skali mikroekonomicznej, na szczeblu przedsiębiorstwa, wskaźnik drugi jest określony przez koszty przerobu przedmiotów pracy.

²⁷ Trzeci i czwarty wskaźnik jest stosowany w pracy O. Lange, *Teoria reprodukcji i akumulacji*, op. cit., s. 23.

gatów, związanych z powstawaniem dochodu narodowego²⁸. W tym zakresie mogą być wyodrębnione trzy metody oszacowania produktu społecznego netto, odpowiednio do trzech koncepcji tego produktu²⁹. Na podstawie metody produkcyjnej kompleksowej jako produkt społeczny netto traktowany jest łączny agregat w zakresie produkcji dóbr finalnych i usług wytwarzanych w danym roku. Według tej metody usługi niematerialne są elementem tworzącym produkt społeczny netto, a więc i dochód narodowy analogicznie jak dobra finalne i usługi materialne stanowi odrębny sektor gospodarki narodowej. Zgodnie z drugą metodą, materialistyczną, produktem społecznym netto i dochodem narodowym jest agregat dóbr finalnych i usług materialnych powstałych w sferze produkcji materialnej. Na podstawie trzeciej metody, rynkowej, produktem społecznym netto i dochodem narodowym jest agregat dóbr finalnych i usług, które mogą być wycenione przy pomocy cen.

Metody pierwsza i trzecia są stosowane w gospodarce kapitalistycznej, metoda druga jest stosowana w gospodarce socjalistycznej. Zgodnie z tą drugą metodą usługi nieprodukcyjne, nie wymieniane na usługi i dobra produkcyjne, nie tworzą elementów dochodu narodowego.

Na różnicę pomiędzy metodami pierwszą i trzecią a metodą drugą szacowania dochodu narodowego składa się również odmienne wartościowanie dochodu narodowego w zależności od traktowania podatków pośrednich. W gospodarce kapitalistycznej występuje rozróżnienie dochodu narodowego według cen czynników wytwarzania tego dochodu (*factor cost*) oraz według cen rynkowych (*market price*). Odrębność wartościowania według tych dwóch metod jest spowodowana przez sposób zaliczania podatków pośrednich³⁰. Podatki pośrednie w gospodarce kapitalistycznej nie wchodzi w skład cen czynników produkcji i traktowane są jako element ceny realizacyjnej. W gospodarce socjalistycznej nie występuje odmienność powyższych dwóch sposobów wartościowania dochodu narodowego. Dochód ten jest szacowany na podstawie cen, po których następuje faktyczna sprzedaż poszczególnych towarów i usług, z tym, że spożycie naturalne wsi jest wyceniane według cen skupu ponadobowiązkowego³¹.

²⁸ O trudnościach mierzenia dochodu narodowego patrz O. Morgenstern, *On Accuracy of Economic Observations*, Princeton 1963, s. 242—282.

²⁹ P. Studenski, op. cit., s. 15.

³⁰ Różnice te mogą być ujęte jako równanie: Cena czynników produkcji = Cena rynkowa płacona przez ostatniego nabywcę — Podatki pośrednie + Subwencje (*Produkt narodowy i poziom cen*, Warszawa 1965, s. 85). Cena czynników produkcji jest bliska pojęciu występującemu w gospodarce socjalistycznej jako dochód czysty przedsiębiorstwa (B. Blass, *Czysty dochód—kierunek eksperymentowania*, Życie Gospodarcze z 23 I 1966 r.).

³¹ Rocznik Statystyczny 1965, s. 69. Szacowanie dochodu narodowego w gospodarce socjalistycznej według cen realizacyjnych (zawierających wszelkiego ro-

Statystyczne ujęcie dochodu narodowego w gospodarce socjalistycznej wyklucza zaliczanie do tego dochodu usług niematerialnych, odmiennie niż to czyni ujęcie dochodu narodowego w gospodarce kapitalistycznej. Usługi niematerialne stanowią źródło dochodów wtórnych, zaliczanie tych dochodów do dochodu narodowego ma prowadzić do podwójnego liczenia pozycji, mających charakter redystrybucyjny a nie autonomiczny. Odpowiada to zasadzie, że dochód narodowy powstaje wyłącznie w sferze produkcji materialnej i że usługi niematerialne są opłacane z produktu dodatkowego, wytwarzanego w tej sferze. Nieliczenie usług niematerialnych w dochodzie narodowym gospodarki socjalistycznej wywołuje szereg refleksji — niezależnie od sprawy porównywalności w zakresie statystyki międzynarodowej.

W miarę rozwoju gospodarczego, wzrostu uprzemysłowienia i wdrażania postępu technicznego następuje nie tylko wzrost produkcji materialnej, ale również stałe rozszerzanie zakresu usług niematerialnych przy płynności i umownym charakterze definicji tych usług. Jest to zjawisko wspólne gospodarce kapitalistycznej i socjalistycznej. Występuje jednakowoż w obu tych gospodarkach pewna odmiennność ujmowania działalności usługowej.

W gospodarce kapitalistycznej występuje zdecydowana tendencja, która znalazła wyraz w pracach Colina Clarka, aby wyodrębnić trzy rodzaje produkcyjnej działalności gospodarczej społeczeństwa wytwarzającej dochód narodowy, obejmujący trzy sektory, a mianowicie: surowcowy i rolniczy, przetwórczy i usługowy. Najwyższa wydajność pracy społecznej i najintensywniejsze działanie postępu technicznego występuje w sektorze przetwórczym, najmniejsze w sektorze trzecim, usługowym. Natomiast rozwój i wzrost sektora przetwórczego pociąga za sobą ilościowy wzrost zatrudnienia w sektorze usługowym³².

W gospodarce socjalistycznej, nie przyznającej usługom niematerialnym charakteru sektora tworzącego produkcję czystą, występuje również

dzaju podatki) albo zbliżonych do realizacyjnych może prowadzić do poglądu, że wszelkie usługi niematerialne państwa stanowią element dochodu narodowego; wartości tych usług odpowiada w tym przypadku podatek obrotowy. Dochód narodowy w gospodarce socjalistycznej stanowi więc odpowiednik dochodu narodowego w gospodarce kapitalistycznej liczonego według cen rynkowych (Z. Kowalczyk, *Rachunkowość społeczna a polityka ekonomiczna państwa kapitalistycznego*, Poznań 1965, s. 7 (maszynopis pracy).

³² Udział zatrudnienia w tym sektorze wynosi obecnie w krajach wysoce uprzemysłowionych od około 30% (Niemiecka Republika Federalna, Francja) do około 50% (Stany Zjednoczone), z tendencją do przekraczania tego udziału. Wysuwane są prognozy, twierdzące, że działanie postępu technicznego może spowodować dalszy wzrost zatrudnienia w sektorze usługowym do granicy 80% ogólnego zatrudnienia. Wzrost tego sektora jest związany z postępowaniem technicznym, sektor ten ma charakter służebny w stosunku do postępu technicznego (J. Fourastié, *Le grand espoir du XXe siècle*, Paris 1958, s. 40—71, 89—94).

tendencja do wzrostu ilościowego zatrudnienia w usługach, z tym, że zajmowana jest postawa selekcyjna w stosunku do definicji usług, a mianowicie występuje skłonność do ujmowania pewnych kategorii usług jako materialne. Dotyczy to przede wszystkim obrotu towarowego, i handlu, który w gospodarce kapitalistycznej traktowany jest jako działalność usługowa, podczas gdy w gospodarce socjalistycznej stanowi część sfery produkcji materialnej jako przedłużenie procesu produkcji materialnej w czasie i przestrzeni. Rozważa się również celowość traktowania gospodarki mieszkaniowej oraz działalności instytutów naukowych pracujących dla przemysłu jako części sfery produkcji materialnej³³.

Rozważania powyższe powodują to, że metoda mierzenia dochodu narodowego w gospodarce socjalistycznej stanowi jeszcze zagadnienie otwarte i dyskusyjne. Argumenty teoretyczne przemawiają w sposób silny na rzecz metody materialistycznej, natomiast rozwój uprzemysłowienia i rozwój usług niematerialnych, zwłaszcza nieodpłatnych, a wpływających zdecydowanie na wzrost stopy życiowej ludności, sprawiają, że wyłaniają się nowe argumenty, przemawiające na rzecz rozszerzenia zakresu usług, tworzących produkt społeczny netto i dochód narodowy³⁴. Usługi te nie przechodzą w znacznej mierze przez rynek i są nieodpłatne. Powstaje w ten sposób zagadnienie nowej metody mierzenia dochodu narodowego, odpowiadającej nowym warunkom uprzemysłowienia gospodarki socjalistycznej³⁵. Jądro zagadnienia stanowią usługi niematerialne odpłatne, wytwarzane przez zakłady budżetowe i usługowe jednostki gospodarcze, oraz usługi niematerialne nieodpłatne, świadczone przez jednostki budżetowe. Usługi te stanowią niejako odrębny samodzielny dział gospodarki narodowej, w którym następuje wymiana pomiędzy ośrodkami tworzenia usług, a mianowicie zakładami i jednostkami świadczącymi usługi a konsumentami tych usług, oraz wymiana wzajemna, wymiana wewnętrzna pomiędzy ośrodkami tworzenia usług, tzn. wymiana usług na usługi³⁶.

³³ L. Zienkowski, *Dochód narodowy Polski ...*, op. cit., s. 20—23.

³⁴ Wyłania się w całej ostrości zagadnienie, dlaczego praca oświatowa jest nieproduktywna, a wytwarzanie szkolnych urządzeń sanitarnych jest pracą produktywną (J. K. Galbraith, *The Affluent Society*, (Pelican books, 1962, s. 155).

³⁵ Rozróżnić można w tym zakresie dwie postawy: mierzenie według dokonanych nakładów oraz według osiągniętych wyników. Ponieważ wyniki są w znacznym stopniu niewymierne, powstaje wtedy zagadnienie cen imputowanych albo wskaźników nie opartych na jednostkach pieniężnych (J. Ohlsson, *On National Accounting*, Stockholm 1953, s. 79—82; Cz. Niewadzi, *Sfera usług jako element wzrostu gospodarczego*, w: *Usługi i ich rola społeczno-ekonomiczna*, Warszawa 1965, s. 44.

³⁶ T. J. Markowitch, *Le problème des services et le revenu national*, Bulletin Société d'études et de documentation économique industrielles et sociales, Paris I VI 1958, s. 43—49.

W sektorze usług niematerialnych można wyodrębnić pięć odmiennych grup tych usług, przyjmując za kryterium klasyfikacyjne zorganizowany instytucjonalnie zakład albo jednostkę budżetową jako ośrodek tworzenia usług³⁷. Zgodnie z tym założeniem zorganizowany ośrodek tworzenia usług dysponuje wyposażeniem materialnym, stanowiącym część nieprodukcyjnego majątku trwałego i wchodzącym w skład majątku infrastruktury społecznej. Ośrodek ten dysponuje zespołem pracowników, podlegających kierownictwu posiadającemu pewien zakres samodzielnych decyzji odpowiednio do zadań ośrodka. Ośrodek ten funkcjonuje na podstawie planu finansowego (budżetu), w którym wyraźnie jest sprecyzowana sfera wydatkowa, określająca źródło finansowe nakładów na usługi.

Do pierwszej grupy należą usługi związane bezpośrednio lub pośrednio ze sferą produkcji materialnej, a świadczone przez zakłady względnie jednostki nie wchodzące w skład organizacji tej sfery³⁸. Strumieniowi nakładów na te usługi odpowiada strumień usług niematerialnych, a w szczególności usług projektowych i koncepcyjnych, badawczych, laboratoryjnych i naukowych, warunkujących postęp techniczny, niezbędny dla wzrostu wydajności pracy w sferze produkcji materialnej³⁹. W miarę rozwoju gospodarczego społeczeństwa uprzemysłowionego następuje wzrost ilościowy zatrudnienia w tej grupie usług⁴⁰. Temu wzrostowi ilościowemu towarzyszą przemiany jakości i wagi społecznej usług. Usługi niematerialne tej grupy stają się czynnikiem wzrostu wydajności pracy społecznej i wzrostu produkcji. Produkt usług niematerialnych tej grupy ma charakter w pewnym stopniu dobra pośredniego niezbędnego dla dalszej produkcji, a w mniejszym stopniu dobra końcowego. Dobro pośrednie zawiera jednak również element produkcji czystej.

³⁷ Klasyfikacja odmienna przyjmuje za kryterium oddziaływanie na człowieka jako odbiorcę usług. Zgodnie z tym kryterium wyodrębniane są usługi produkcyjne, osobiste, informacyjne i kierownicze (patrz *Ekonomiczne zagadnienia usług i aktywizacja regionu przez spółdzielczość pracy*, Poznań 1965, s. 14—15). Strumilin wyodrębnił w gospodarce narodowej sferę usług od sfery produkcji i klasyfikuje usługi odpowiednio do potrzeb instytucji społecznych i gospodarstw domowych. Instytucje grupuje według ich przeznaczenia, a gospodarstwa domowe według cech społecznych (S. Strumilin, *Szkice o gospodarce ZSRR*, Warszawa 1961, s. 66—68). Szczegółowa i usystematyzowana klasyfikacja usług zawarta jest w pracy: W. Jastrzębowski, *Propozycja systematyzacji usług*, w: *Usługi i ich rola społeczno-ekonomiczna*, op. cit., s. 52—77.

³⁸ Usługi świadczone przez zakłady organizacyjnie należące, do sfery produkcji materialnej poczytywane są bezspornie za usługi produkcyjne.

³⁹ W. Niemczynow, op. cit., s. 322.

⁴⁰ Por. omówienie artykułu Rinascita, *Nauka, technika, rozwój społeczny*, Życie Gospodarcze 1965, nr 36. Przewiduje się, że w końcu bieżącego wieku pracownicy nauki będą stanowili 20% ludności.

Do drugiej grupy należą usługi niematerialne związane z kształceniem człowieka i doskonaleniem jego intelektu. Są to usługi wypływające ze świadczeń instytucji i zakładów oświatowych, szkolnictwa wyższego, naukowych i kulturalnych. Usługi te są w gospodarce socjalistycznej nieodpłatne i są niewymierne w ujęciu wartościowym i pieniężnym. Usługi te wpływają jednakowoż w wysokim stopniu na jakość i wydajność pracy w sferze produkcji materialnej i na rozwój gospodarczy.

Trzecią grupę stanowią usługi w zakresie ochrony zdrowia, kultury fizycznej i, ubezpieczeń społecznych. Usługi te wpływają w sposób pośredni na sprawność pracy społeczeństwa.

Do czwartej grupy należą usługi niematerialne wpływające bezpośrednio na poziom stopy życiowej społeczeństwa. Jest to grupa wielostronnych usług osobistych, związanych z potrzebami gospodarstw domowych, oraz usług o charakterze produkcyjnym, związanych z użytkowaniem określonych przedmiotów użytkowych, jak usługi gospodarki mieszkaniowej. Organizacyjny charakter ośrodków tworzenia tych usług jest różnorodny: przedsiębiorstwo spółdzielcze, zakład gospodarki terenowej, prywatny warsztat rzemieślniczy. Usługi te wymagają nakładów pracy społecznej, tworzą odpowiadający tym nakładom strumień dóbr niematerialnych, mających charakter odpłatnych końcowych dóbr spożycia, i tworzą dochody zawierające element wkładu produkcyjnego. Usługi te stanowią w pewnym stopniu element rynku nabywcy, w którym postawa jednostki jako konsumenta ma wysoką rangę w zakresie wpływania na decyzje inwestycyjne i produkcyjne.

Do piątej grupy należą usługi instytucji państwowych, niezbędne dla funkcjonowania państwa jako nadbudowy politycznej. Usługi te dotyczą zadań państwa w zakresie obrony narodowej, utrzymania naczelných organów władzy i administracji oraz wymiaru sprawiedliwości i prokuratury. Usługi te są niezmiernie trudno mierzalne⁴¹. Powstaje zagadnienie, czy usługi te stanowią dobra finalne, czy są one dobrami pośrednimi, czy też stanowią konsumpcję wartości produktu dodatkowego. Ze względu na charakter polityczny tych usług można by je zakwalifikować jako konsumpcję wartości produktu dodatkowego. Wyraźna linia demarkacyjna pomiędzy usługami państwa socjalistycznego jako nadbudowy politycznej a usługami państwa jako nadbudowy gospodarczej i społecznej sprawia, że usługi pierwszego rodzaju należałoby wyeliminować jako element tworzący dochód narodowy, gdyż nie podnoszą one stopy życiowej społeczeństwa, odmiennie niż usługi pierwszych czterech grup uprzednio analizowanych.

⁴¹ Miarą tych usług może być wskaźnik zatrudnienia urzędników (ważony według płac w roku wyjściowym) albo wskaźnik ilości urzędnikogodzin przypadających na wykonanie tej samej czynności (co jest bardzo trudne). (M. Kalecki, op. cit., s. 10).

Przyjęcie zakładowego kryterium, klasyfikacyjnego w zakresie usług niematerialnych umożliwia sformowanie uproszczonych modeli rachunkowych, charakteryzujących wkład usług niematerialnych do dochodu narodowego (z wyłączeniem usług państwa jako nadbudowy politycznej) na podstawie dokonanych nakładów (w liczbach umownych).

Rachunek syntetyczny odpłatnych usług niematerialnych

Koszty rzeczowe	30	Wartość wymienna usług	100
Koszty osobowe	60	Deficyt	— 5
Nadwyżka	10	Subwencja	+ 5
	Razem 100		Razem 100

Usługi tego rodzaju tworzą wartość produktu dodatkowego i tworzą produkcję czystą. Zgodnie z powyższym modelem, produkcję czystą zakładu usług odpłatnych stanowi łączna suma kosztów osobowych i nadwyżka bez względu na jej przeznaczenie.

Rachunek syntetyczny nieodpłatnych usług niematerialnych

Koszty rzeczowe	80	Wartość rozliczeniowa według kosztów	
Koszty osobowe	120	wykonania	200
	Razem 200		Razem 200

Zgodnie z tym drugim modelem, produkcją czystą jest równowartość kosztów osobowych. Usługi tego rodzaju nie wytwarzają wartości produktu dodatkowego.

Traktowanie kosztów osobowych w zakresie tworzenia usług niematerialnych jako autonomicznego elementu dochodu narodowego może być wtedy uznane za prawidłowe postępowanie, jeśli nie prowadzi do podwójnego liczenia, lecz wpłynie tylko na zmianę proporcji produktu dla siebie i produktu dla społeczeństwa. Wyjaśni ten warunek następujący model rachunkowy:

Model klasyczny dochodu narodowego

Sfera produkcji materialnej		Sfera wydatków	
Produkt dla siebie	1000	Fundusz reprodukcji rozszerzonej	
Produkt dla społeczeństwa	800	i wydatków nadbudowy	500
		Fundusz usług niematerialnych	300
		Fundusz spożycia indywidualnego	1000
	Razem 1800		Razem 1800

Nie będzie podwójnego liczenia w przypadku uznania usług niematerialnych jako elementu tworzącego autonomicznie dochód narodowy, jeżeli model klasyczny zostanie zrekonstruowany jak na s. 114.

Zrekonstruowany model dochodu narodowego

Sfera produkcji i usług		Sfera wydatków	
Produkt dla siebie	1300	Fundusz reprodukcji rozszerzonej	
Produkt dla społeczeństwa	500	i wydatków nadbudowy	500
		Fundusz ogólnego spożycia ludności	
		(dobra i usługi) ⁴²	1300
	Razem 1800		Razem 1800

Rachunkowe modele mikroekonomiczne, wyznaczające produkcję czystą usług niematerialnych według zasady kosztów wykonania, nie są dokładną miarą wpływu usług niematerialnych, a przede wszystkim nieodpłatnych, na tworzenie dochodu narodowego. Miarę dokładną może dać jedynie model makroekonomiczny, w którym podlegałby mierzeniu wpływ działalności usługowej na wzrost gospodarczy albo w którym zostałyby ustalona część dochodu narodowego, uzyskana dzięki wzrostowi wydajności pracy spowodowanemu usługami niematerialnymi⁴³. Nie jest to model łatwy do skonstruowania⁴⁴.

Ciężar gatunkowy zatrudnienia w usługach niematerialnych w gospodarce socjalistycznej jest poważny. W Polsce jest to jedna trzecia zatrudnienia w stosunku do zatrudnienia w produkcji materialnej pozarolniczej (w zasadzie bez usług nadbudowy politycznej)⁴⁵. Charakter i definicja usług niematerialnych mają więc doniosłe znaczenie nie tylko ekonomiczne, ale i społeczne. Znaczenie ekonomiczne związane jest z wpływem usług na zaspokojenie potrzeb społeczeństwa, zarówno bieżących, jak i przyszłych, oraz z koniecznością dotowania ośrodków usług w wyposażenie trwałe, stanowiące majątek infrastruktury społecznej. Znaczenie społeczne jest związane z oceną pozycji pracowników usługowych w społeczeństwie. Odmienna jest ta pozycja przy założeniu, że praca ich powiększa dochód narodowy, a inna znów, gdy się przyjmuje, że pracownicy ci są utrzymywani z wartości produktu dodatkowego, tworzonych przez pracowników sfery produkcji materialnej. W pierwszym jednak przypadku wydatki na usługi są kosztem społecznym, kosztem człowieka, a w drugim wydatki te mają charakter transferowy, tak samo jak wydatki na emerytury i renty.

Rozważania powyższe uzasadniają następujące sformułowania ogólne. Pomiędzy wzrostem produkcji i potrzeb, wzrostem usług niematerialnych oraz wzrostem nakładów pracy społecznej na te usługi występuje organiczny związek, nie mający charakteru neutralnego w stosunku do roz-

⁴² Termin ten przyjęto za L. Zienkowskim, *Dochód narodowy Polski*., op. cit., s. 22.

⁴³ Cz. Niewadzi, op. cit., s. 44.

⁴⁴ Tego rodzaju modele zestawiał S. Strumilin (patrz W. Niemczynow, op. cit., s. 198—204).

⁴⁵ Rocznik Statystyczny 1964, s. 35; Mały Rocznik Statystyczny 1965, s. 27.

woju gospodarczego i stopy życiowej społeczeństwa i nie mający charakteru neutralnego w stosunku do procesów tworzenia dochodu narodowego⁴⁶. Dochód narodowy i produkt dla społeczeństwa wytwarzane są przez gospodarkę narodową jako całość i przez wszystkich aktywnych uczestników tej gospodarki. Wydatki budżetu państwa na usługi wywierają wpływ na wzrost realnej wartości produktu społecznego. Wydatki na usługi określają społeczny koszt człowieka, odnawiają zużyte w pracy jego siły, podnoszą jego potencjalną zdolność produkcyjną oraz zdolność twórczą jego mózgu⁴⁷.

Wydatki na usługi są wielkością wymiarną, tak samo jak wymiernymi są dochody wytwórców usług i jak wymierna jest wartość wymienna usług odpłatnych⁴⁸. Natomiast produkt usług nieodpłatnych jest trudno wymierny albo jest niewymierny bezpośrednio, chociaż wpływ tych usług na tworzenie dochodu narodowego i na jego wzrost jest niezaprzeczalny. Mierzalność usług niematerialnych jako elementu dochodu narodowego jest sprawą otwartą i dyskusyjną. Otwarta jest więc sprawa, czy usługi niematerialne mają stanowić odrębny dział gospodarki narodowej. Statystyczne trudności, dotyczące wyceny wartości usług, mierzenia wydajności pracy w zakresie usług i oceny ich jakości, są bardzo poważne. Trudności te występują niezależnie od rozważań natury teoretycznej, kwestionujących udział usług niematerialnych jako elementu tworzącego dochód narodowy i traktujących te usługi jako wynik konsumpcji produktu dodatkowego, a nie jako dobra pośrednie albo jako produkt końcowy gospodarki narodowej.

NATIONAL INCOME, VALUE-ADDED AND NET PRODUCT

S u m m a r y

The paper deals with the different interpretations of the notion of national income and the interrelations between national income and value-added and net product. The manifold interpretations concerning the national income are due to the fact that it manifests itself in three spheres of the national economy: production, income, distribution and consumption sphere. The different interpretations can also be explained by the fact that it manifests itself in two categories: gross and net.

With the notion of national income is closely related the aggregate known as the global social product. That aggregate is also to be found in two forms:

⁴⁶ W. Brus, *Usługi a dochód narodowy — liczyć nie liczyć*, *Życie Gospodarcze* 1963, nr 22; M. Kucharski, *Jak Uczyć dochód narodowy*, *Życie Gospodarcze* 1963, nr 18; E. Lipiński, *Wstęp do rozważań nad problematyką usług w ekonomii politycznej socjalizmu*, w: *Usługi i ich rola społeczno-ekonomiczna*, op. cit.

⁴⁷ F. Perroux, *L'économie du XX-ème siècle*, Paris 1964, s. 355—370.

⁴⁸ W latach 1961—1964 wydatki z budżetu państwa na usługi socjalne i kulturalne wynosiły od 27 do 30% ogółu tych wydatków, a około 15% dochodu narodowego (*Rocznik Statystyczny* 1965, s. 490).

gross and net. The difference in the various nations of national income is due to two elements strictly related with the process of social production, i. e. 1. the amortization as a financial expression of the wear and tear and reproduction of material wealth, 2. the amount of turnover means, constituting the material costs of social production. The manifold interpretations related to the national income are also related to the structure of the global social product, i. e. to its two material components — the intermediate product and the final product. The interrelations among the various versions of national income, value-added, net production have been presented by the author in formulae of an equational character.

The author dwells also amply on the various methods of evaluating the aggregates, linked with the national income. The differences in said methods are due to: a) the role ascribed to indirect taxes and especially to turnover tax and b) the rôle ascribed to non productive services. The economic character of non productive services has been analyzed — the said services being classified into 5 groups. The analysis of those services has been formalized by means of accounting model. The influence of nonproductive services on the social welfare has been amply dealt with. In that respect, the author is of the opinion that the nonproductive services help to augment the social production forces'. Consequently, they ought to be taken into consideration when assessing the size of the national income.